

התנועה להיגיינה רוחנית בארץ ישראל

יעקב מרגולין, אליעזר ויצטום

מבוא

על אף הקשרים האמיצים שקיימים בין בריאות הגוף ובין בריאות הנפש לא היתה אחידות בהתפתחותן ההיסטורית. מאז ומתמיד עסקו הרופאים ובעלי תפקיד מקבילים בחברות שונות בבריאות הגוף, וסיפקו הסברים שונים ומגוונים בתקופות שונות לסיבותיהן של המחלות למיניהן. באשר לחולי הנפשי על שמותיו השונים – שיגעון, טירוף, אי-שפיות הדעת, מחלת רוח, מחלת נפש ועוד – לא היתה הסכמה במהלך ההיסטוריה על אודות אופיו, צורתו ומקורותיו. מחלוקת שררה בעיקר באשר למהות הסמכות החברתית שמוסגלת ומוסמכת להסביר מהו החולי הנפשי וכיצד לטפל באלו שלקו בו. בעבר הרחוק טופלו חולי הנפש בעיקר בקהילה בידי בני משפחתם או בידי מוסדות רווחה ודת. החל בשלהי המאה ה-18 עבר מרכז הכובד של הטיפול בהם אל הרופאים, והוא נעשה במוסדות ייעודיים (asylums).¹

בתחילת המאה ה-20 החלה התעניינות חיובית בכעיית החולי הנפשי, והיא עודדה את יישומו של הידע המדעי לטיפול בלוקים בנפשם. עם הופעתן של תאוריות כוללניות המסבירות את עקרונות התפקוד הנפשי, כמו התאוריה הפסיכואנליטית, החלה להתפתח אופטימיות, במיוחד בצפון אמריקה, כי לבד מריפוין של הפרעות נפשיות אפשר אף למנוע אותן, וזאת באמצעות התערבויות בתנאים שברקע ההפרעות הרגשיות ושיוצרים אותן.² הרעיון שאפשר למנוע הפרעות נפשיות אינו חדש; הוא היה קיים עוד בסוף המאה ה-18 במשנתו של יוהן פטר פרנק (1745-1821), רופא גרמני ואחד מאבות התפיסה של בריאות הציבור, בקונצפט של 'משטרת הרפואה' (medical police)³ ובאסכולת פריז ברפואה במאה

1 רקפת זלשיק ונרדב דוידוביץ, 'הקדמה', בתוך: רוי פורטר, היסטוריה קצרה של השיגעון, רסלינג, תל אביב 2009, עמ' 7-8.

2 Ian Dowbiggin, *The Quest for Mental Health: A Tale of Science, Medicine, Scandal, Sorrow, and Mass Society*, Cambridge University Press, Cambridge, NY 2011, p. 92

3 Patrick E. Carroll, 'Medical Police and the History of Public Health', *Medical History*, 46 (2002), pp. 461-494

ה-19.⁴ לפי דעות אלו, השמירה על בריאותו של הציבור חייבה את השימוש בכוח המדינה ובמשטרה כדי להבטיח את הבריאות, הבטיחות והביטחון. הפסיכיאטרים נהגו להמליץ על אשפוז מוקדם ככל האפשר בתור אמצעי למנוע התפתחות של נכות נפשית בעודה באבה. אולם הציבור לא היה שותף להשקפה זו, והמשפחות עשו כל מאמץ למנוע את האשפוז המוסדי עד שהמחלה היתה כבר 'מושרשת'. רק לקראת סוף המאה ה-19 הפסיקו רווחתם ושיקומם של חולי הנפש להיות נחלתם הבלעדית של הרופאים, ובריאות הנפש של החברה כולה נהייתה נושא שזכה לתשומת לב חברתית מתמדת.⁵

חשוב לציין כי האמונה ביכולת למנוע הפרעות נפשיות לא היתה זוכה לפופולריות כה גדולה ללא עלייתה והצלחתה של התנועה לבריאות הציבור (public health movement). בעשורים האחרונים של המאה ה-19 השקיעו הממשלות סכומי כסף גדולים מאוד במאמצים, שהוכתרו בהצלחה, להפחית את תמותת האימהות והילדים, לרסן את שכיחות המחלות הזיהומיות ולשפר את התזונה. מגמות אלו עלו בקנה אחד עם ההתלהבות שהתעוררה באותן השנים מהפעילות הספורטיבית המאורגנת ומשיפור הכושר הגופני כאמצעים לפיתוח כישורים שונים, מטיפוח עבודה בצוות, וככלל משיפור הבריאות הכללית ברוח הפתגם הרומי 'נפש בריאה בגוף בריא'.⁶ אלו היו התנאים שבשלו לקראת הופעתה של תנועת ההיגיינה הרוחנית בעולם, וזו מצאה לה מקום גם בארץ ישראל.

כמאמר זה ברצוננו לתאר את התנועה להיגיינה רוחנית בארץ ישראל, את אישיה הבולטים ואת הנושאים שהעסיקו את חבריה, וכן את הרקע האידאולוגי שלה עד לשנותיה הראשונות של מדינת ישראל. בין השאר נבדוק את הטענה שהועלתה כי תנועה זו שימשה במה להשקפות ולתפיסות אאוגניות, כמו השבחת הגזע ומניעת הריבוי של פרטים בעלי מחלות שתויגו בתיגו שלילי בקרב אוכלוסיית היישוב היהודי בארץ ישראל. בכוננתנו להראות באמצעות בדיקת התכנים של המאמרים שפורסמו בכתב העת הרשמי של התנועה וההרצאות שנישאו בכנס הראשון שלה כי רעיונות אלו היו נושא שולי בתנועה, אף שהם מצאו ביטוי בקרב אחדים מאנשי המקצוע של התקופה.

היגיינה רוחנית מהי

כיום נוהגים לקשור את המילה 'היגיינה', או 'תורת שמירת הבריאות', בעיקר לניקיון, גם כאשר כבר איננו מזהים מחלות עם 'לכלוך'. לעומת זאת, בעשורים הראשונים של המאה ה-20, כאשר הגיע השיח ההיגייני לארץ ישראל, דובר על תחום רחב הרבה יותר.

George Rozen, 'The Fate of the Concept of Medical Police 1780-1890', *Centaurus*, 5 4
(1957), pp. 97-113

Dowbiggin, *The Quest for Mental Health*, p. 92 5

Ibid. 6

'היגיינה' היתה התורה שסיפקה דגמים לניהול 'בריא' ו'נכון' של החיים, בהתבסס על מחקר אמפירי ועקרונות רציונליים. כמעט לא היו תחומים שנתפסו כלא מתאימים, לפחות בפוטנציה, להסדרה היגיינית. בדיסציפלינה ההיגיינית נכללו ענפי משנה כמו היגיינה גופנית, היגיינה מינית, היגיינה רוחנית, היגיינה של הגזע, היגיינה של העבודה, היגיינה של הבניין והרהיטים והיגיינה של החינוך.⁷

גם המושג היגיינה רוחנית (mental hygiene) הוגדר בצורה רחבה מאז ראשית המאה ה-20. בשפה העברית נבחר המונח 'רוחנית' עבור המושג 'מנטלית', והוא גבר על אלו שניסו לקרוא לו היגיינה פסיכית (כמו פפנהיים, ראו להלן), אף על פי שכיום היו מתרגמים אותו למונח 'נפשית'. בשל השימוש שרווח בתקופה הנידונה במונח 'רוחנית', החלטנו להשאיר מונח זה בעינו כפי שעשו גם חוקרים אחרים.⁸ לדוגמה, באנציקלופדיה בריטניקה מובאת ההגדרה הבאה להיגיינה רוחנית: 'המדע של שימור הבריאות הנפשית ושל מניעת ההתפתחות של פסיכוזה, נזירוז או הפרעות נפשיות אחרות'.⁹ באנציקלופדיה העברית ההגדרה היא: 'המחקר בהתהוותה של אי-התאמה לחיי חברה, שנחשבת כגורמת להפרעות הנפשיות ולמחלות רוח'.¹⁰ במילונים רפואיים מובאות, בין השאר, ההגדרות: 'הענף בפסיכיאטריה אשר עוסק במדע ובפרקטיקה של שימור והחזרה של בריאות נפשית, ובמניעה של הפרעה נפשית באמצעות חינוך, טיפול מוקדם, ואמצעים הקשורים לבריאות הציבור';¹¹ 'המדע והפרקטיקה של שימור והחזרה של בריאות נפשית; ענף בפסיכיאטריה של ראשית המאה ה-20 שהיה לתחום בין-מקצועי הכולל תת-התמחויות בפסיכולוגיה, בסיעוד, בעבודה סוציאלית, במשפט ובמקצועות אחרים'.¹²

- 7 דפנה הירש, "אנו מפיצים כאן תרבות" – חינוך להיגיינה כישוב היהודי בארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב 2007.
- 8 רקפת זלשיק, עד נפש: מהגרים, עולים, פליטים והממסד הפסיכיאטרי בישראל, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2008, עמ' 84.
- 9 'Mental Hygiene: The Science of Maintaining Mental Health and Preventing the Development of Psychosis, Neurosis, or Other Mental Disorders'. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/375371/mental-hygiene> (אוחזר ב-12.9.2013).
- 10 תיאודור גרושקה ויהושע ליבוביץ, 'היגיינה', האנציקלופדיה העברית, יד, ירושלים ותל אביב תשכ"ז-1967, עמ' 43.
- 11 'The branch of psychiatry that deals with the science and practice of maintaining and restoring mental health, and of preventing mental disorder through education, early treatment, and public health measures', *The American Heritage Medical Dictionary*, Houghton Mifflin Company, Boston 2008
- 12 'The science and practice of maintaining and restoring mental health; a branch of early twentieth-century psychiatry that has become an interdisciplinary field including subspecialties in psychology, nursing, social work, law, and other professions', *Stedman's Medical Dictionary for the Health Professions and Nursing*, Lippincott Williams & Wilkins, Philadelphia 2011

הגדרות אלו הן אך מעט משפע ההגדרות שניתנו למושג היגיינה רוחנית במרוצת השנים. אפשר לראות את ההבדל בתפיסה ובאידאולוגיה בהדגשים השונים שבין ההגדרות השונות. כך, למשל, ההגדרה באנציקלופדיה העברית נמנעת מהתייחסות לדיסציפלינה עצמה ומתמקדת בתיאור פעולותיה. אנו מעדיפים את ההגדרה האחרונה והמודרנית יותר שצוטטה לעיל, שיש בה ביטוי לפרספקטיבת הזמן והיא אף כוללת ומקיפה יותר.

כאמור, תורת ההיגיינה עוסקת באדם הבריא והיא נועדה לשמור על הבריאות ולהסיר את הסכנות המאיימות עליה. המושגים 'היגיינה' ו'רפואה מונעת' חופפים זה את זה, אם כי יש המייחדים את הראשון לאמצעים שעל הפרט לנקוט למניעת מחלה, ואילו הרפואה המונעת עוסקת באמצעים שעל החברה או המדינה להשתמש בהם להגנה על הבריאות של הכלל והפרט.¹³

הנושאים שההיגיינה הרוחנית עוסקת בהם קשורים להסתגלות האדם לחיים ולבעיות הכרוכות בכך, בנקודות השונות של מעגל החיים: בתינוק ובילד, בשנות הגן, בשנות הלימודים בבית הספר היסודי והתיכון, בשנות הלימודים הגבוהים, בגיל הבוגר, וכן בגיל הזקנה על התחלואה המלווה גיל זה. ההיגיינה הנפשית מלווה אפוא את תקופת הלימודים, את החיים במשפחה, את מישורי התעסוקה, את החיים בקהילה הקרובה ובחברה הרחבה, וכמובן את ההתמודדות של הפרט ושל סביבתו עם חולי נפשי.¹⁴

התנועה להיגיינה רוחנית בעולם

נראה כי הראשון שטבע את המושג היגיינה רוחנית היה הרופא האמריקני ויליאם סוויצ'ר (William Sweetser, 1797-1875), שעבודתו¹⁵ יכולה להיחשב עבודה חלוצית בתחום הרפואה הפסיכוסומטית. אחריו היו אחרים שכתבו על נושאים דומים,¹⁶ אך נראה כי מי שפיתח לעומק את הנושא היה הפסיכיאטר האמריקני אייזק ריי (Isaac Ray, 1807-1881).¹⁷ בשנת 1844 היה ריי בין 13 מנהלי מוסדות לחולי נפש שהניחו את היסוד לארגון שהיה

13 ראו: גרושקה וליבוביץ (לעיל הערה 10), עמ' 44.

14 Lester D. Crow and Alice Crow, *Mental Hygiene*, McGraw-Hill Book Company, 2nd edition, New York 1951

15 William Sweetser, *Mental Hygiene; or, an Examination of the Intellect and Passions. Designed to Illustrate Their Influence on Health and the Duration of Life*, J. and H.G. Langley, New York 1843

16 על ההיסטוריה של המונח בארצות הברית ראו מאמרו המפורט והמקיף של דויטש: Albert Deutsch, 'The History of Mental Hygiene', in: Joan Krakover Hall, Gregory Zilboorg and Henry Alden Bunker (eds.), *One Hundred Years of American Psychiatry*, Columbia University Press, New York 1944, pp. 325-365

17 Jacques M. Quen, 'Isaac Ray and Mental Hygiene in America', *Annals of the New York Academy of Sciences*, 291 (1977), pp. 83-93

התנועה להיגיינה רוחנית בארץ ישראל

כרבות הימים לאיגוד הפסיכיאטריה האמריקני. פועלו וכתביו של אייזק ריי העמידוהו בראש רשימת אנשי המקצוע המשפיעים ביותר בתחום הפסיכיאטריה והפסיכיאטריה המשפטית בארצות הברית במאה ה-19.¹⁸ אחד התחומים שהעסיקו אותו היה ההיגיינה הרוחנית, ולנושא זה הוא הקדיש ספר מיוחד. הוא תיאר את המושג במילים האלה:

The art of preserving the health of the mind against all the incidents and influences calculated to deteriorate its qualities, impair its energies, or derange its movements. The management of the bodily powers in regard to exercise, rest, food, clothing, and climate; the laws of breeding, the government of the passions, the sympathy with current emotions and opinions, the discipline of the intellect – all come within the province of mental hygiene.¹⁹

התנועה להיגיינה רוחנית היתה בעיקרה תנועה רפורמטורית שקמה בשנת 1908, תחילה בארצות הברית ולאחר מכן התבססה גם באירופה. מוביליה ביקשו להילחם בעוני, בפשיעה ובתחלואה באמצעים מניעתיים. הרקע לתנועה היה אופטימיזם מדעי ואמונה ברצון החופשי ובאחריות הפרט לגורלו. רעיונות התנועה להיגיינה רוחנית ביטאו מחד גיסא ספקנות באשר ליכולת הריפוי של מחלות נפש מסוימות, שכן תומכי התנועה ראו במחלות נפשיות וניורולוגיות, שהן בעלות מבנה פתולוגי תורשתי במערכת העצבים, מחלות חשוכות מרפא. ומאידך גיסא, חברי התנועה היו משוכנעים ביכולת להקל על בעלי הפרעות נפשיות ספציפיות או למנוע ההפרעות הללו באמצעות שינוי התנאים החברתיים והסביבתיים שלתפיסתם הגבירו את הנטייה לבעיות מסוג זה. שילובה של הפסיכיאטריה בתנועה להיגיינה רוחנית בתור אחד הענפים המרכזיים בחינוך להיגיינה רוחנית של החברה, חיזק את סמכותה של הפסיכיאטריה ורופף במקצת את הקשר ההדוק שהיה בין הדיסציפלינה הפסיכיאטרית ובין המוסדות לחולי הנפש שכן הוא הרחיב את גבולות פעילותם של הפסיכיאטרים אל תוך החברה הכללית הבריאה.²⁰

הרקע להקמת התנועה היה פעילותה החלוצית של דורותיא דיקס (Dorothea Dix, 1802-1887), פעילה חברתית וחינוכית אמריקנית שהובילה תנועה לשינויים חברתיים למען חולי הנפש חסרי הישע, והיתה חלוצה בתנועה לטיפול, לשיקום ולשינוי במעמדם של חולי הנפש. פעילותה כללה מסע צלב בין-לאומי לרפורמה בכל הקשור לחולי הנפש, והמסר שהובילה נשמע מושינגטון עד לונדון ורומא.²¹

18 אליעזר ויצטום ויעקב מרגולין, 'אייזק ריי: אבי הפסיכיאטריה המשפטית בארצות הברית', דמויות בהיסטוריה של הפסיכיאטריה, פורום מדיה בע"מ, תל אביב 2011, עמ' 67-79.

19 Isaac Ray, *Mental Hygiene, Ticknor and Fields*, Boston 1863, p. 15

20 Johannes C. Pols, 'Managing the Mind: The Culture of American Mental Hygiene, 1910-1950', PhD dissertation, University of Pennsylvania, Philadelphia 1997, pp. 7-13

21 David Gollaher, *Voice for the Mad: The Life of Dorothea Dix*, The Free Press, New York 1995

אולם הכוח המניע, ומי שייסד בפועל את התנועה להיגיינה רוחנית, קידם אותה והביא להתפתחותה היה קליפורד בירס (Clifford Beers, 1876-1943). בירס כתב אוטוביוגרפיה על ניסיונו וחוויותיו כחולה נפש,²² וזו הפכה למחאה, שימשה בסיס לתנועה לקידום הבריאות הנפשית, והיתה ל'סיפור מוסר על התהפכות היוצרות, על מטופל שהפך למרפא'.²³ הספר, שיצא לאור לראשונה בשנת 1908, זכה להצלחה גדולה, פורסם בחמש מהדורות וב-30 הדפסות (האחרונה בדצמבר 1962), והוא נחשב היצירה הכתובה הטובה ביותר מסוגה.²⁴

בשנת 1909 הקים בירס ארגון בשם 'המועצה הלאומית להיגיינה רוחנית', ושימש מזכיר הארגון והרוח החיה שלו. ב-1913 הוא פתח בעיר ניו הייבן שבמדינת קונטיקט את המרפאה הקהילתית הראשונה בארצות הברית לבריאות הנפש. ב-1939 הוא פרש מפעילותו בעקבות החרפה במחלת הנפש שלקה בה וחייבה אשפוז פסיכיאטרי ממושך. במהלך אשפוזו זה נפטר בגיל 67.²⁵

תיאור מעניין של הקמת התנועה בעולם מזווית הראייה הארץ-ישראלית אפשר למצוא אצל פרופ' מרדכי (מוריץ-מרטין) פפנהיים (Moritz Pappenheim, 1881-1943), שהיה מאבות התנועה בארץ ישראל. במאמרו 'מטרות ההיגיינה הפסיכית',²⁶ שהיה מבוסס על הרצאה שנשא באספה המכוננת של התנועה להיגיינה רוחנית בארץ ישראל, נכתב:

אולם תנועה מאורגנת לשם ההיגיינה-של-הנפש נוצרה לראשונה במאה שלנו. בעל הזימה היה לא בעל מקצוע אלא אדם, שהוצרך בשעתו, הוא עצמו, לטיפול פסיכיאטרי. קליפורד וו. בירס, מיסד האגודה, המשימש עד היום כמזכיר הכללי של הועדה הבין-לאומית, היה נתון במשך שלש שנים, משנת 1904 עד 1907, בבית מחסה נושן אחד לחולי רוח, אחד מאותם המוסדות הקיימים גם בארצנו, שאינם מכוונים לבריאות, ואינם משמשים אלא בתי-משמר לנגועים.

פפנהיים מוסיף ומתאר כי בירס החלים וכתב ספר בשם נפש שמצאה את עצמה. ספר זה כולל את פרשת חייו, ובייחוד תיאור קורותיו בבית המחסה, והוא מצייר בצבעים בהירים את הצורך ברפורמה של מוסד זה. ספר זה, שנתפרסם במרס 1908, עשה רושם רב בחוגי הפסיכיאטרים ובקהל הרחב, והכשיר את האווירה לייסודה של האגודה, שבירס עצמו פרסם את תכניתה בחודש אפריל שנת 1908, כחודש לאחר שיצא ספרו.²⁷

Clifford W. Beers, *A Mind That Found Itself: An Autobiography*, Longmans, Green and Company, New York 1908 22

רוי פורטר, היסטוריה קצרה של השיגעון, רסלינג, תל אביב 2009, עמ' 162-164. 23

Norman Dain, *Clifford W. Beers: Advocate for the Insane*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh 1980 24

Ibid. 25

מ' פפנהיים, 'מטרות ההיגיינה הפסיכית', הרפואה, 11 (1936), עמ' 511-516. 26

שם, עמ' 512. 27

דמות נוספת שהתגייסה לעניין היתה זו של פרופ' אדולף מאייר (Adolf Meyer, 1866-1950), מאבות הפסיכיאטריה האמריקנית ואחד האנשים המשפיעים ביותר בתחום הפסיכיאטריה במחצית הראשונה של המאה ה-20. ובלשונו של פפנהיים:

סיוע מצויין במאמציו אלו מצא מר בירס באישיותו של הפסיכיאטור האמריקני החשוב א. מאיר, פרופסור באוניברסיטה של בלטימור, שעמד על הערך הגדול שבתכליתו של מר בירס. מאיר הוא אבי השם 'היגיינה-של-הנפש' (Mental Hygiene). בעיקר הודות לו חרגה התנועה החדשה ממסגרת התפקיד של ריפורמה בשיטת הטיפול בנגועי הנפש, ופנתה אל התכלית הגדולה של פרופילקטיקה, ז.א. המניעה בעד הפרעות נפש ועצבים. בחודש מאי 1908 נוסדה החברה הקונקטיקוטית להיגיינה פסיכית, ובפברואר 1909 פנתה זו את מקומה למועצה הלאומית להיגיינה פסיכית.²⁸

בניגוד לדבריו של פפנהיים וכמו שתואר לעיל, מבחינה היסטורית לא היה אדולף מאייר זה שטבע את המושג היגיינה נפשית, אולם מאייר אימץ אותו ועשה אותו למושג שהתקבע. אדולף מאייר היה רופא משווייץ שסיים את לימודי הרפואה שלו באוניברסיטת ציריך. בשנת 1892 הוא היגר לארצות הברית בחיפוש אחרי קריירה אקדמית מחקרית. בשנת 1910, בהיותו פרופסור לפסיכיאטריה, מונה לעמוד בראש המחלקה לפסיכיאטריה בבית הספר לרפואה של אוניברסיטת ג'ונס הופקינס בבלטימור, תפקיד שמילא עד ל-1941. קליפורד בירס פנה אל אדולף מאייר והצליח לגייסו לעניין התנועה שרצה להקים. מאייר הסכים לתמוך בבירס, ובכך היה לו תפקיד חשוב בהיסטוריה המוקדמת של התנועה. השניים בחרו את השם 'היגיינה מנטלית' כדי לאותת לעולם על כוונותיה של התנועה החדשה. המטרה היתה לחתור להשגתה של בריאות נפשית ולא להסתפק בריפוי של מחלות הנפש.²⁹

בשנת 1917 החל להופיע ביטאון התנועה שנקרא כשמה – *Mental Hygiene*. הוא נועד להביא מידע אמין ומהימן לכל מי שעיסוקו או התעניינותו מביאים אותו לידי מגע עם בעיות נפשיות. עורכי כתב העת שאפו שיהיה נגיש לקהל רחב ומגוון, במיוחד רופאים, עורכי דין, מחנכים, אנשי דת, עובדי ציבור וסטודנטים לעבודה סוציאלית. כתב עת זה יצא לאור עד לשנות השבעים של המאה ה-20.

יעדיה של 'המועצה הלאומית להיגיינה רוחנית' היו לשפר את ההתייחסות כלפי מחלות הנפש וחולי הנפש; לשפר את השירותים שניתנים לחולי הנפש; לפעול למניעתן של מחלות הנפש ולקדם את בריאות הנפש. המועצה החלה לפעול למימוש יעדים אלו, והצליחה לחולל רפורמות מוצלחות בכמה מדינות בארצות הברית. בשנת 1920 הכינה המועצה מודל של חוקים הקשורים לאשפוז כפוי של חולי נפש, ואלו אומצו בכמה מדינות והוטמנו בספרי החוקים שלהן. המועצה גם ערכה מחקרים חשובים על אודות בריאות הנפש, מחלות נפש וטיפול נפשי, וקידמה שינויים ממשיים במערכת בריאות הנפש.

28 ש.ם.

29 Eunice E. Winters, 'Adolf Meyer and Clifford Beers, 1907-1910', *Bulletin of the History of Medicine*, 43 (1969), pp. 414-443

רעיון התנועה התפשט במהירות ברחבי ארצות הברית ואף ברחבי העולם, ובשנת 1930 נערך בושינגטון הכנס הבין-לאומי הראשון של התנועה. באותה עת היו כבר 25 חברות לאומיות שונות להיגיינה רוחנית. כנס זה סימל אולי את שיא הקריירה של בירס. השתתפו בו 3042 אנשים שנרשמו אליו רשמית מ-41 מדינות שונות בעולם, ונערכו בו דיונים קונסטרוקטיביים לקידום מטרת התנועה. בעת מותו של בירס, בשנת 1943, היתה התנועה כבר ממוסדת למדי. בשנת 1948, במהלך הכנס הבין-לאומי השלישי של התנועה, הוקמה הפדרציה העולמית להיגיינה רוחנית והיא יצרה קשרים ושיתוף פעולה עם סוכנויות רבות של ארגון האומות המאוחדות, במיוחד עם ארגון הבריאות העולמי. ארגון זה אף הגדיר בשנת 1946 ובהשפעת התנועה את המושג 'בריאות' כך: 'a state of complete physical, mental and social well being and not merely the absence of disease and infirmity'. בכך הצטרף בעצם ארגון הבריאות העולמי לתמיכה במטרה הבסיסית של תנועת ההיגיינה הרוחנית – תחזוקה של הבריאות הנפשית ומניעה של מחלות עצבים ונפש.³⁰ בשנת 1950 התמזגו שלושה ארגונים לגוף משותף שנקרא 'ההסתדרות הלאומית לבריאות הנפש' וגוף מאוחד זה המשיך לפעול למימוש חזונו של בירס.³¹ בשנת 1979 שונה שמו של הארגון המאוחד והוא נקרא 'האיגוד הלאומי לבריאות הנפש' (National Mental Health Association – NMHA). ארגון זה היה פעיל בקידום חוקים אמריקניים להעצמת הטיפול הקהילתי בחולי הנפש, בהקמת ועדות מקצועיות שדנו בשיפור וביעול תחומים שונים בבריאות הנפש (הגנת אי-שפיות הרעת, בריאותם הנפשית של חסרי הבית והמובטלים, שירותי בריאות הנפש באזורים הכפריים בארצות הברית, מניעת נכויות נפשיות ורגשיות). בשנת 1990 מילא ארגון זה תפקיד מפתח בקידומו של חוק מיוחד, Americans with Disabilities Act, שנועד להגן על אזרחים בעלי נכות גופנית ונפשית מפני אפליה בתעסוקה, בזכות לדיור ציבורי, ביכולת ההתניידות ובקבלת שירותים ציבוריים שונים. כמו כן פעל הארגון להכללת התחום של בריאות הנפש בביטוחי בריאות שונים ובמניעת מגבלות כספיות על ביטוחי בריאות בתחום הנפשי, כגון ה-Mental Health Parity Act. שנחקק בשנת 1996. בנובמבר 2006 שונה שמו של הארגון ל'בריאות הנפש אמריקה' (Mental Health America), והוא מוקדש כולו למתן סיוע למיליוני אמריקנים הלוקים בהפרעות נפשיות בקבלת צורכי רווחה נפשית וגופנית, ולהבטחת מסוגלותם של כל אזרחי ארצות הברית להתמודד ביעילות רבה יותר עם המתחים בחיי היום-יום שלהם.³²

30 ראו: Dowbiggin, *The Quest for Mental Health*.

31 עוד על ארגון זה ועל חשיבותו בתהליכים של שינוי חברתי ראו: Nick Crossley, 'Transforming the Mental Health Field: The Early History of the National Association for Mental Health', *Sociology of Health & Illness*, 20 (1998), pp. 458-488.

32 מידע נוסף אפשר למצוא באתר הארגון: <http://www.mentalhealthamerica.net>.

התנועה להיגיינה רוחנית בארץ ישראל ואישיה הבולטים

תנועת ההיגיינה הרוחנית בארץ ישראל והיקף פעילותה והשפעתה כמעט שלא נחקרו בידי היסטוריונים. נראה כי נושא ההיגיינה הרוחנית החל להתפתח בארץ ישראל מראשית שנות העשרים של המאה ה-20. אחד מחלוצי התנועה בארץ ישראל ואולי הראשון שעסק בתחום היה ד"ר מרדכי ברכיהו (בורוכוב, 1882-1959). הוא למד רפואה באוניברסיטאות בשווייץ ובשנת 1910 הוסמך לדוקטור לרפואה. עד שנת 1912 הוא השתלם בברלין בבית החולים 'מואביט'³³ ובאותה שנה עלה לארץ ישראל ועבד בתפקיד רופא הגימנסיה העברית 'הרצליה' בתל אביב עד 1913. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה התנדב לצבא האימפריה העות'מאנית ושירת בו בתור רופא עד 1918. לאחר מכן התיישב בראש פינה ושימש רופא במושבות הגליל. בשנת 1919 הוא עבר לירושלים ושהה בה עד לפרישתו בשנת 1951. הוא ייסד וניהל עבור הסתדרות מדיצינית הדסה 'מחלקה להיגיינה של בתי-הספר העברים בארץ'. ב-1929 ייסד והקים בתל אביב את בית הספר הראשון המיוחד לילדים 'לקויי שכל' וב-1934 הקים את בית הספר השני בפתח תקווה. בשנת 1930 הוא הקים את התחנה הראשונה בארץ לטיפול בילדים 'עצבניים'. אלו היו המוסדות הראשונים מסוגם שהוקמו בארץ ישראל לילדים בעלי פיגור שכלי וכן תחנות לטיפול בילדים במצבי דחק. בתחום זה הרבה ברכיהו לעסוק בעשורים הבאים, והיה ממפתחי תחום ההיגיינה והרפואה המונעת. הוא החדיר את התחום הרפואי למוסדות חינוך ופיתח את התחום של 'היגיינה רוחנית'. הוא הרבה לעסוק גם בהיבטים פסיכולוגיים. במהלך השנים הוא שימש עורך כתב העת 'היגיינה רוחנית', שיצא לאור שמונה שנים. יש לציין כי מהשנה הראשונה לשהותו בארץ ישראל הוא פרסם ספרים בתחום הרפואה והיה עורך הוצאת 'לעם' שעסקה בהוצאת פרסומים מדעיים לקהל הרחב. בין השאר הוא כתב ספר כללי על תורת ההיגיינה³⁴ וספרון על עבודת ההיגיינה בבתי הספר.³⁵

בשנות השלושים של המאה ה-20 גבר העיסוק בנושאים הקשורים להיגיינה רוחנית, ככל הנראה בעקבות עלייתם של רופאים מגרמניה, עלייה שהלכה וגברה עם עליית המפלגה הנאצית לשלטון. בסוף שנת 1935 היו הרופאים העולים מגרמניה כמחצית ממספרם של כלל הרופאים בארץ. זו היתה שנת שיא בעלייתם, ועקב כך אף נוצר עודף היצע של רופאים.³⁶ אחד ממאפייניה הבולטים של עלייה זו התבטא במומחיותם של

33 בית חולים זה (Krankenhaus Moabit) הוקם בשנת 1872, ובשנות השמונים של המאה ה-19 עבד בו רוברט קוך על בירוד חיידק השחפת. החל בשנת 1920 שימש בית החולים גם מוסד אקדמי והכשיר רופאים מפורסמים. הוא נסגר סופית ב-2001.

34 מרדכי ברכיהו (בורוכוב), היגיינה: חלק כללי, הוצאת האחים לויין-אפשטיין ושות', ירושלים 1925.

35 מרדכי ברכיהו, עבודת ההיגיינה בבתי-הספר, הוצאה מיוחדת מספר היוכל של הסתדרות המורים, ירושלים 1929.

36 דורון נירלנד, 'השפעת הרופאים-העולים מגרמניה על התפתחות הרפואה בארץ ישראל 1933-1948', קתדרה, 30 (1983), עמ' 111-160.

הרופאים. הרפואה בארץ התבססה עד אז על הרפואה הכללית. שירות האשפוז היה בדרך כלל ברמה בסיסית והתאפיין בהתמחות מקצועית ברמה נמוכה. הרופאים מגרמניה, רובם מומחים כל אחד בתחומו, שינו את פניה של הרפואה.³⁷

בין הרופאים המומחים שעלו מגרמניה היו גם פסיכיאטרים רבים, והם הקימו בארץ מחלקות לטיפול בחולי נפש בבתי החולים הכלליים ובמרפאות המרכזיות של קופת חולים. תחום רפואי זה של בריאות הנפש היה נפוץ ומפותח במיוחד בקרב הרופאים היהודים בגרמניה ובאוסטריה, אך היה אחד הנחשלים ברפואה בארץ. עד שנת 1933 היה בארץ בית חולים פסיכיאטרי אחד בלבד, 'עזרת נשים', בירושלים, בניהולו של ד"ר חיים הרמן.³⁸ הטיפול השגרתי בחולי הנפש הצטמצם על פי רוב לאשפוזם במוסדות סגורים, כדי לשמור על החברה מפניהם. בשנת 1933 הגיעו פסיכיאטרים מגרמניה, הצטרפו לד"ר הרמן והקימו ב-1934 את החברה הניורופסיכיאטרית, שאיגדה את כל העוסקים ברפואת הנפש בארץ.³⁹ כאמור, דמות מרכזית בהקמת התנועה ובפעילותה היה הפסיכיאטר והפסיכואנליטיקאי מרדכי (מוריץ-מרטיץ) פפנהיים (1881-1943). בשנת 1905 הוא סיים את לימודיו באוניברסיטת וינה ולאחר מכן שימש עוזר (אסיסטנט) בבית החולים האוניברסיטאי לפסיכיאטריה בפראג, ולאחר מכן בהיידלברג. בשנת 1913 התמנה למרצה שלא מן המניין בנוירולוגיה ובפסיכיאטריה באוניברסיטת וינה. לאחר סיום שירותו הצבאי במלחמת העולם הראשונה הוא נשלח מטעם ממשלת וינה לערוך מסע מחקר בברית המועצות ועם שובו לווינה ב-1923 קיבל את ניהול המחלקה הניורולוגית בבית החולים העירוני בדרגה של פרופסור שלא מן המניין. באוגוסט 1933 עלה לארץ ישראל והתיישב בתל אביב. הרקע לעלייתו היה מינויו למנהל בית החולים לחולי רוח, שנוסד 3 שנים קודם לכן בבני ברק. אנשי הקהילה היהודית בווינה, שלא ראו בעין יפה את עזיבתו ועלייתו לארץ ישראל, הצליחו לסכל את המינוי בתואנות שונות. כך, למשל, הועלו חשדות בנוגע ליהדותו ובעיקר לנאמנותו למוצאו היהודי, והוא אף נחשד בתמיכה בקומוניזם. הקולות שהגיעו מווינה העכירו את האווירה והביאו לביטול מינויו. פפנהיים הועסק בתפקידי היועץ הניורולוגי של קופת חולים הכללית, היועץ הפסיכיאטרי לשירותי הרווחה של

37 יואב גלבר, מולדת חדשה: עליית יהודי מרכז אירופה וקליטתם 1933-1948, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1990. ראו גם: דורון נירדלנד, יהודי גרמניה: מהגרים או פליטים? עיון בדפוסי ההגירה בין שתי מלחמות העולם, מאגנס, ירושלים 1996, עמ' 21-30; Rakefet Zalashik and Nadav, 'Professional Identity across the Borders: Refugee Psychiatrists in Palestine, 1933-1945', *Social History of Medicine*, 22 (2009), pp. 569-587.

38 יעקב מרגולין ואליעזר ויצטום, 'ד"ר חיים הרמן: מחלוצי הפסיכיאטריה בארץ ישראל — במלאת 120 שנה להולדתו', קורות, 22 (2014), בדפוס.

39 ראו: גלבר, מולדת חדשה, עמ' 443; צבי ה' ויניק, 'החברה הניורופסיכיאטרית בישראל, 1935-1971: סקירה על תולדותיה', בתוך: לואי מילר, חנה פולק וחיותה ברמן (עורכים), פסיכיאטריה קהילתית בישראל: קובץ זכרון לד"ר אריה ירוס, דפוס אקדמי, ירושלים 1979, עמ' 127-139.

הוועד הלאומי ויועץ לעיריית תל אביב בטיפול בילדים בעייתיים. מינויו למנהל בית החולים בבני ברק יצא לפועל רק ב-1938.⁴⁰

לפני עלייתו היה פרופ' פפנהיים נציגה האוסטרי של התנועה הבין-לאומית להיגיינה רוחנית, וזמן קצר לאחר בואו לארץ ישראל הוא החל לפעול להקמת תנועה מקבילה. אחת הדרישות של האגודה הבין-לאומית מסניפים ארציים מקומיים של התנועה היתה להקים מחלקה פסיכיאטרית פתוחה בבית חולים כללי עבור חולי נזירות קשות ופסיכוזות קלות. לשם כך פנה פפנהיים אל סגן ראש עיריית תל אביב אז, ישראל רוקח, וניסה לעניין אותו בהקמת אגודה להיגיינה נפשית בארץ, שתפעל בתחומי הרפואה המונעת, ההסברה והינחוק הציבור. הוא הסביר כי מסגרת כזו נועדה לנטרל את התיוג החברתי השלילי שהוצמד לחולי הנפש ומשפחותיהם בעקבות אשפוז במוסד פסיכיאטרי, ולעודד את הגעתם בזמן של חולי פסיכוזא חריפה רבים יותר לקבל טיפול מועיל בלי לחשוש מסטיגמה. אשפוז של לוקים בנפשם במחלקה פסיכיאטרית בבית חולים כללי היה כרוך במידה פחותה בהרבה של תיוג וסטיגמה, כפי שקיים בנושא זה עד ימינו. בשנת 1935 ייסד פפנהיים יחד עם ד"ר מרדכי ברכיהו סניף של האגודה הבין-לאומית להיגיינה רוחנית, שנקראה 'החברה להיגיינה רוחנית בארץ ישראל'. גוף זה הוקם כחלק מפעילותה של החברה הנזירות פסיכיאטרית בארץ ישראל ופפנהיים נבחר לעמוד בראשה.⁴¹ בהמשך אותה שנה אף התקיימה אספת היסוד של החברה להיגיינה רוחנית בארץ ישראל, והיא נפתחה בהרצאתו של פפנהיים על 'מטרות ההיגיינה הפסיכית'.⁴² נבחר ועד שהיו חברים בו יהודים, ערבים ואנגלים. ליו"ר נבחר פרופ' פפנהיים ולמזכירה ד"ר מרמינסקי.⁴³

הכינוס הראשון להיגיינה רוחנית בארץ ישראל התקיים בתל אביב בנובמבר 1946, אחת עשרה שנים לאחר אספת היסוד של החברה, והוא נמשך יומיים תמימים. ההרצאות והוויכוחים שהתקיימו במהלכו (ראו להלן) פורסמו על פי החלטת הוועד הפועל של החברה להיגיינה רוחנית בארץ ישראל בחוברת מיוחדת של כתב העת היגיינה רוחנית.⁴⁴ מטרת הפרסום היתה להסביר בצורה מובנת לקהל הרחב את רעיונות התנועה, תפקידיה בארץ ודרכי עבודתה באותו זמן.

עם הקמתה של מדינת ישראל והרכבת הממשלה הזמנית (שכיהנה ממאי 1948 ועד לחודש מרס 1949) הוקם גם משרד הבריאות, שהחל נושא באחריות הממלכתית להבטחת הבריאות לתושבי המדינה. במשרד הבריאות נקבעת המדיניות בתחום שירותי הבריאות

40 ק' גרוס, 'פרופסור ד"ר פאפנהיים ז"ל', היגיינה רוחנית, 1, ג-ד (1943), עמ' 11. ראו גם: זלשיק, עד נפש, עמ' 65-66; נסים לוי ויעל לוי, רופאיה של ארץ-ישראל 1799-1948, מהדורה שנייה, איתי בחור – הוצאה לאור, זכרון יעקב 2012, עמ' 341.

41 ראו: זלשיק, עד נפש, עמ' 84-85.

42 פפנהיים (לעיל הערה 26).

43 מה"ר, 'היגיינה רוחנית', היגיינה רוחנית, 1, א (1943), עמ' 1-2.

44 א"ח מרצבך, 'לבעיות ההיגיינה הנפשית בישוב: פרשת הכינוס הראשון להיגיינה רוחנית בארץ ישראל', היגיינה רוחנית, 4, ל"ו (1947), עמ' 1-75.

והרפואה, וכן מותוים בו העקרונות של תכנון, פיקוח, בקרה, רישוי ותיאום השירותים השונים של מערכת הבריאות. בשנת 1949 הוקמה במשרד הבריאות המחלקה להיגיינה רוחנית, ועם הזמן היא היתה לאגף לשירותי בריאות הנפש. תחום ההיגיינה הרוחנית עבר לאחריותו של המדינה החדשה ומוסדותיה, משרדי הבריאות, החינוך והסעד, ופעילות התנועה הלכה ודעכה. שלוש שנים לאחר הקמתה של מדינת ישראל חדל כתב העת היגיינה רוחנית מלהופיע. השפעה רבה על תחום זה היתה לחילופים שהיו במדינה בשנות החמישים מפסיכיאטרים שחונכו וגדלו על ברכי האסכולה המרכז-אירופית לפסיכיאטרים שהתחנכו לפי עקרונות הרפואה האמריקנית, כפי שמציינים זלשיק ודוידוביץ.⁴⁵

תחומי פעילות מקצועיים של התנועה להיגיינה רוחנית בארץ ישראל

כאמור, לא הרבה נכתב על תנועת ההיגיינה הרוחנית בארץ ישראל. אחת החוקרות הבודדות שעסקו בנושא זה היתה רקפת זלשיק. היא כתבה על חברי התנועה בהקשר שלילי למדי, והדגישה את תרומתם של חברי התנועה להטפה להגירה סלקטיבית, בהשתמשם בביטויים של השקפות אאוגניות.⁴⁶ בתת-הפרק המוקדש לאאוגניקה היא מתארת בספרה את תולדות התנועה להיגיינה רוחנית ואת אישיה המרכזיים כמו פפנהיים וברכיהו. הקורא יכול להסיק מכאן שקיים קשר ביניהם ובין השקפות אאוגניות אף שאין לכך כל הוכחה או ביטוי מפורש בדבריהם שהיא מצטטת ומדגישה. כך, למשל, כותבת זלשיק בספרה על דבריו של פפנהיים שנאמרו בכנס היסוד של התנועה:

לאחר שפרש בפני הנוכחים את התפתחותה של התנועה להיגיינה רוחנית בארצות הברית ובאירופה, ודיבר על חשיבות הפצתה של תפיסה זו בקרב פסיכיאטרים, פסיכולוגים, מורים, גננות ומומחים להתאמה מקצועית, המשיך פפנהיים וטען, כי יישום ההיגיינה הנפשית בקרב היישוב בארץ יביא עמו יתרונות כלכליים. מניעה של מחלות נפש והתמכרות לסמים יקטינו את 'ההוצאות הבלתי פרודוקטיביות להחזקתם של הבלתי-מוכשרים [...] המכבידות על תקציב האומה' ויפנו לשמירה על בריאות האוכלוסייה העובדת.⁴⁷

45 ראו: Zalashik and Davidovitch (above note 37), pp. 584-585.

46 מצירוף המלים eu שפירושו 'טוב' או 'מאוזן' ו-genus שפירושו 'מולד'. משמעות המונח היא יצירה או לידה טובה, והוא הוטבע בשנת 1883 עבור הרעיון של השבחת המין האנושי בידי אבי תורת האאוגניקה, סר פרנסיס גלטון (Francis Galton, 1822-1911), שהיה בן דודו של צ'רלס דרווין והושפע ממנו עמוקות. ראו בעיקר בספרה: זלשיק, עד נפש, עמ' 82-95, וכן במאמרה 'Professional Identity across the Borders' (לעיל הערה 37), עמ' 578-583.

47 ראו: זלשיק, עד נפש, עמ' 85.

דברים אלו בשבח החינוך להיגיינה נפשית ומניעה לא מתפרשים בהכרח כשימוש באמצעים אאוגניים. מגמות כאלה היא מוצאת גם במטרות האגודה:

הלוך הרוח שביטא פפנהיים בהרצאת הפתיחה בא לביטוי בתקנונה של האגודה, שקבע כי מטרת החברה הן אלה: השבחת בריאות הרוח והנפש באמצעות מתן עזרה בבדיקות; ריפוי של חולי נפש, אנשים 'הצפויים לסטיות', ילדים קשי חינוך ואנשים בריאים, טיפול בהם, תיקון ופיקוח עליהם; חקירת הגורמים שסייעו לבריאות הנפש ואלה שהובילו למחלות נפש; ריכוז וסידור שיטתי של הפעילות בשטח ההיגיינה הרפואית.⁴⁸

לדעתנו, הדברים שנאמרו ברוח התקופה המדוברת מכוונים לטיפול, אבחון מוקדם, מניעה ומחקר של מחלות נפש יותר מאשר לשימוש באמצעים אאוגניים (כמו למשל עיקור אנשים הלוקים בנפשם 'מפגרים' בלשון התקופה) שנעשה בארצות 'נאורות' כמו ארצות סקנדינביה או ארצות הברית).

כלי הניתוח המרכזי של זלשיק מבוסס על מאמרים ודיווחים שהופיעו בספרות התקופה, במיוחד בספרות הרפואית. כדי להעריך עד כמה הציטוטים שבחרה זלשיק אכן מייצגים את פעילותם של חברי התנועה להיגיינה רוחנית ואת דעות חבריה, החלטנו לבדוק באופן שיטתי את כל הפרסומים שהופיעו בכתב העת היגיינה רוחנית, ביטאונה של התנועה. ביטאון זה יצא לאור בין השנים 1943-1951. הנחת היסוד שלנו היתה כי המאמרים והרשימות שפורסמו בכתב עת זה משקפים את עולם התוכן המקצועי של חברי התנועה וכן את האידאולוגיה שלהם. נמצא כי בתקופה הזאת הופיעו בו 330 פרסומים. כמו כן התייחסנו לתוכני ההרצאות שנישאו בכינוס הראשון של התנועה להיגיינה רוחנית בארץ ישראל, שנערך בתל אביב בנובמבר 1946, ולמאמרים בתחום ההיגיינה הרוחנית שפורסמו בכתב העת הרפואי, ביטאון ההסתדרות הרפואית בארץ ישראל.

מגוון הנושאים שנכתב עליהם בהיגיינה רוחנית הוא רחב למדי. להלן רשימה חלקית של נושאים ותחומי פעילות שהעסיקו לדעתנו את חברי התנועה ובאו לביטוי במאמרים שפורסמו בכתב העת: אנשים עצבניים, שקרים של ילדים, ילדים עזובים, הבן היחיד, אבי המשפחה, נודדי שינה בילדים, משחקי ילדים, יחסי הגומלין שבין האם לילד, אוננות, לתיקון הבריאות הנפשית של המחנכים, שביתת רעב, ערכו של החינוך בגיל הרך, הסברה מינית וקשייה, ילדים ללא משפחות, חינוך ופוליטיקה, שכר ועונש בבית ההורים, חינוך לחיי משפחה, יחסים ראשוניים בין תינוקות המעון, הילד הלא רצוי, משמעת באמצעות אהבה, השירות הסוציאלי בארץ, על עבריינות הנוער, עקרונות ההיגיינה הרוחנית במעונות יום, הפינוק כהורס את האמון, בעיות של היגיינה רוחנית בבתי הספר, פחדים נירוטיים של ילדים ומניעתם, פסיכואנליזה וגן הילדים, פסיכולוגיה של המשחק, תקופת התפתחותו של הילד, יחסי ידידות בעלי גוון ארוטי, קנאה ותחרות בין ילדי המשפחה, הניהול הפדגוגי

של גן הילדים, חינוך מיני, משחק והעסקה בגן הילדים, על כמה בעיות יסוד בפסיכולוגיה הפדגוגית, טסטים פסיכולוגיים, המצב הנפשי של העולה, גילויי תחרות במוסדות חינוך, תצפיות רפואיות-פסיכולוגיות בתקופת השואה, על בעיותיה של כיתה מיוחדת, תופעות בשטח הפסיכולוגיה של ההמון, השנים הראשונות, חינוך לניקיון, על הגירושין, פחד המוות, לבריאות הרוחנית והנפשית, הורים כבדי חינוך, חבלה פסיכית (טראומה נפשית בלשון ימינו), הקונפליקטים הראשונים, הכנה לנישואין, הפרעות אמוציונליות, החינוך בגן הילדים, מעשים של הענשה עצמית, לפסיכולוגיה של המפלגות, על הצחוק, עבודת צוות למען הילד, פסיכולוגיה של אכילה, איך מדברים אל הילד, בעיית התוקפנות בתחום החינוך, לבעיית הפסיכוהיגינה של הזקנה, משמעת והענשה, החופש הגדול מבחינת הבריאות הנפשית, לפסיכולוגיה של הדיאטה, לפסיכולוגיה של הפשע, קשיים בקריאה אצל ילדים, חיי הנפש של הילד, חומרים נרקוטיים, המצב הפסיכולוגי במחנות ריכוז, הבית כמקום לאיבה, גורמי סביבה, זרים עם הילדים בבית, מצוקת התלמידים. בטבלה שלהלן מופיע פילוח הנושאים שנכתב עליהם בכתב העת היגינה רוחנית:

מספר מאמרים	קטגוריה
54	תצפיות ותיאורי מקרה – ילדים
41	בעיות התפתחותיות ופסיכולוגיות בילדים
5	בעיות ותיאורי מקרה – מבוגרים
44	נושאים ובעיות פדגוגיות בתחום החינוך
10	מאמרים הקשורים ישירות להיגינה רוחנית
6	מן הספרות המקצועית
5	עולים ועלייה
6	עבריינות
69	מאמרים תאורטיים, התפתחותיים ומושגיים
4	כלים פסיכולוגיים
37	אקטואליה ומאמרים כלליים
43	שאלות ותשובות
4	נקרולוגים
2	אאוגניקה
330	סך הכול

אפשר אפוא לראות כי תחום האאוגניקה מצא ביטוי שולי למדי בפרסומים שראו אור בכתב העת היגינה רוחנית. המונח הזה, שמקורו בשפה היוונית,⁴⁹ מכוון לאפשרות להשביח את תכונותיו התורשתיות של המין האנושי באמצעים גנטיים. בשנות השלושים והארבעים של המאה ה-20 הופיע בכל ספרי הלימוד בגנטיקה פרק אחד לפחות שדן בנושא

49 ראו לעיל הערה 46.

האאוגניקה. לעומת זאת, בספרי הלימוד בגנטיקה כיום כמעט אין למצוא אזכור למונח זה, וכאשר מתקיים דיון באפשרות לשפר את התכונות התורשתיות של המין האנושי, במרבית המקרים הוא מוסווה ועקיף ומלווה בהסתייגויות פילוסופיות, מוסריות וחברתיות. ההסבר המקובל להיעלמותו של מקצוע האאוגניקה הוא שבזמן שחלף משנות הארבעים ועד לימינו התודע העולם אל פשעי הנאצים, ובעיקר לניסיונותיהם ליצור גזע-על של אנשים באמצעים גנטיים. כיום האאוגניקה נתפסת כיעד פוליטי השנוי במחלוקת חריפה, ולכן המדענים עוסקים בגנים, בכרומוזומים וב-DNA, כלומר בגנטיקה, ומשאירים את תחום השבחת האדם, האאוגניקה, לאחרים. לדעתם, הכשרתו המדעית של המדען אינה יכולה ואינה צריכה לתת לו זכות-יתר בקביעת מדיניות פוליטית גם אם יש בה רכיב מדעי.⁵⁰ במאמר שראה אור לא מכבר מכונה התכנית לעיקור כפוי מטעמים אאוגניים שהונהגה בזמנו בארצות הברית 'פרק מביש בהיסטוריה האמריקנית', אף שזכתה לגיבוי משפטי בבית המשפט העליון.⁵¹ עם זה, אין להתעלם מהעובדה כי התנועה הציונית שאפה כבר מראשיתה ליצור 'יהודי חדש' בארץ ישראל, שיהיה שונה בתכלית מהיהודי הגלותי, כי היו יחסי גומלין בין האידאולוגיה הציונית ובין חקר המאפיינים התורשתיים של יהודים, ומשום שמקצת מהמנהיגים ראו בחיוב את מטרותיה של התנועה האאוגנית.⁵² אולם העיסוק באאוגניקה בזרם המרכזי של חברי התנועה להיגיינה רוחנית בארץ ישראל בא לביטוי רק במאמרים מקצועיים מעטים. מאמרו של פפנהיים שהוזכר לעיל⁵³ היה למעשה הרצאת הפתיחה שנשא באספה המייסדת של התנועה, ובה הותוו יעדיה ומטרותיה. בין השאר הוא ציין:

תחומה של ההיגיינה-של-הנפש כולל את חיי האדם מתחלתם ועד סופם, אבל מרחיקה היא ללכת מזה, ומטפלת אף באלה שלא יצאו לאויר העולם. בכוח המחקר המדעי בתורת התורשה מנסה מדע זה למצוא עיקרים שיהא בהם להגביל את התורשה של הנטיה למחלות נפש, ולהביא לידי ברירה יפה יותר של צאצאינו. ענף מדע זה נקרא בשם אבגניקה [...] ואולם את עיקר עבודתה רואה ההיגיינה-של-הנפש בתחום הקרוי בשם אבביאוטיקה: המחקר באותם תנאי החיים הדרושים להתפתחות נפשית בריאה ולפעילות רוחנית שיש אתה סיפוק נפש בשביל היחיד בתוך החברה, הן הסמוכה והן המרוחקת

50 מינה גראור ודן גראור, אאוגניקה: השבחת האיכות התורשתית של האדם, משרד הביטחון-ההוצאה לאור, תל אביב 1992, עמ' 7-8.

51 גל אמיר, 'עיקור כפוי להשבחת הגזע: אאוגניקה, ליברליזם והדרך האמריקנית', זמנים, 115 (2011), עמ' 34-43.

52 רפאל פלק, 'יישוב הארץ כעשייה אויגנית', אלפיים, 23 (2002), עמ' 179-198; הנ"ל, 'ציונות והביולוגיה של היהודים, רסלינג, תל אביב 2006. על רעיון 'היהודי החדש' ראו: דבורה הכהן, 'הקדמה', ישראל, 16 (2009), עמ' 1-6.

53 ראו: פפנהיים (לעיל הערה 26). מאמר זה לא נכתב בכתב העת היגיינה רוחנית, שעדיין לא החל לצאת לאור, אלא בהרפואה.

יותר, שבקרבה הוא חי. החינוך ובית הספר, חיי המשפחה, חיי המין וחיי הנשואים, בחירת דרך החיים והמקצוע, חיי כרך וחיי כפר, הזנחת הנוער, הפשע ומניעתו, כל אלו כלולים בחוג תכליותיה. ואין אני יכול להתוות כאן אלא קטעים מעבודה זו.⁵⁴

פפנהיים עצמו סייג את חשיבותה של האאוגניקה הן במכלול יעדיה של התנועה להיגיינה רוחנית והן ביחסי הגומלין שבין התורשה ובין החינוך והסביבה בנוגע להתפתחותה של נפש האדם.

גם בכינוס הארצי הראשון של התנועה, שהתקיים בשל אירועי מלחמת העולם השנייה רק לאחר עשר שנים, כאמור, בנובמבר 1946, והשתתפו בו קברניטי התנועה וחבריה, לא תפסה האאוגניקה כל מקום; לא הועברה במהלכו אף לא הרצאה אחת ולא נערך כל דיון בנושא זה. הנושאים שנידונו בכינוס היו: הצורך בתנועה לפסיכוגיינה בארץ, מגמות ההיגיינה הרוחנית בארץ, היגיינה רוחנית במוסדות חינוך, הטיפול הנפשי בעולה הצעיר, למצבו הנפשי של העולה החדש, בעיות הפסיכיאטריה הסוציאלית בארץ, לבעיות הפסיכוגיינה הסוציאלית, פסיכואנליזה ופסיכוגיינה, ודרכי העבודה של ההיגיינה הרוחנית בארץ.⁵⁵ אמנם העיר על כך אחד המשתתפים בכנס (יוליוס צלרמאיר),⁵⁶ אך כאמור הנושא לא הועלה כלל לדיון ולדעתנו אין זה מקרה.

ההקשר ההיסטורי שבו התעורר ויכוח בנושא האאוגניקה היה המפקד של חולי הנפש היהודים בארץ שממצאיו פורסמו בשנת 1937 בידי פרופ' ליפמן היילפרין, אחד מראשי הנורופסיכיאטרים בארץ.⁵⁷ פרופ' ארנולד קוצ'ינסקי, שעלה מגרמניה בשנת 1936, היה אחד התומכים הבולטים בהשקפות אאוגניות, אך הוא לא מילא כל תפקיד מרכזי בתחום בריאות הנפש בארץ. בהערות שכתב למאמרו של היילפרין⁵⁸ הוא העלה השגות באשר לנתונים הסטטיסטיים שהציג היילפרין על אודות שיעורם של חולי הרוח בקרב היישוב היהודי בארץ ישראל, ואשר התקבלו ממפקד שערך ב-1936 מטעם החברה הנורופסיכיאטרית.⁵⁹ לדברי קוצ'ינסקי, הנתונים שהציג היילפרין שיקפו מספר חלקי בלבד מאחר שהם התבססו על מספר החולים שהיו מאושפזים בעת המפקד, אך נתון זה לא שיקף את השיעור הממשי של החולים, שכן בעת הספירה לא כל החולים היו מאושפזים; מקצתם טופלו אז באופן אמבולטורי, מקצתם לא טופלו בידי רופאים מקצועיים (שמהם היה אפשר לקבל מידע נוסף) אלא היו בהשגחת בני משפחותיהם, ומקצתם לא קיבלו כל טיפול רפואי מיוחד כי

54 שם, עמ' 513. ההדגשה שלנו.

55 מרצבך (לעיל הערה 44).

56 שם, עמ' 66-67.

57 ל' היילפרין, 'מחלות הרוח בין היהודים בארץ-ישראל', הרפואה, 12 (1937), עמ' 205-210.

58 א' קוצ'ינסקי, 'הערות למאמרו של היילפרין: "מחלות הרוח בין היהודים בארץ-ישראל"', הרפואה,

14 (1938), עמ' 233-236.

59 על ממצאי המפקד הזה והדרישות שהועלו בעקבותיו ראו מאמרם של זלשיק ודוידוביץ (לעיל הערה

37), עמ' 576-577.

היו ברמיסיה בעת הספירה. כמו כן לא היה מידע על מועד הופעת המחלה לראשונה ועל מהלכה, ולא היו ממצאים אבחוניים. קוצ'ינסקי הביא נתונים ממפקדים שנעשו בארצות אחרות, והעריך שמספרם של חולי הנפש בארץ ישראל היה גבוה יותר מהנתונים שתוארו בידי היילפרין. לדעת קוצ'ינסקי, הנתונים החסרים נדרשו כדי 'לתת לנו מושג ברור על המצב הנפשי העצבני של עמנו. רק זה יוכל להמציא לנו גם את היסוד לאמצעי העזר לשם השבחת הגזע (איבגניה)'.⁶⁰ בתשובתו של היילפרין להערותיו של קוצ'ינסקי נכתב כי הוא היה מודע לכל החישובים לשיעור חולי הנפש באוכלוסייה בארצות אחרות ולסברות כפי שהובאו בהערותיו של קוצ'ינסקי, אלא שלדעתו הערכתו של זה באשר לשיעור החולים בארץ 'אינה אלא השערה מופרזת', וקבע כי

כל נסיון של הערכה המסתמך אך ורק על חישובים הלקוחים מארצות אחרות מן ההכרח שיהיה מפוקפק מעיקרו. שונים מדי הם התנאים המיוחדים והגורמים הפסיכופתולוגיים מעם לעם ומארץ לארץ ועובדה זו מחייבת חקירת המצב לכל לראש [קודם כול] בארץ הנידונה עצמה. ואמנם, כל הניסיונות להערכת או לחישוב המספר הכולל של סטויי הרוח [חולי הנפש] בארץ זו או אחרת מסתמכים קודם כל על חקירת המצב בארצות הנידונות ונעשו, אגב, תמיד על הבסיס של ספירות, רשמיות ובלתי רשמיות, של מחלות הרוח באותן הארצות. הספירות האלה מהוות בכל הארצות, על אף כל הליקויים הכרוכים בהן והמותנים בטיב הבדיקות, את היסוד הנכון לכל עבודת חקירה נוספת בשטח זה. הוא הדין גם בנוגע לספירת מחלות הרוח בין היהודים בארץ-ישראל.⁶¹

היילפרין גם אינו מזכיר את הצורך בנתונים אמינים על מספרם של חולי הנפש בקרב האוכלוסייה היהודית כדי למנוע ריבוי-יתר של חולים שאינם מוכשרים לחיי חברה תוך כדי שימוש באמצעים להשבחת הגזע, כלשונו של קוצ'ינסקי בהערותיו למאמרו. נראה כי זלשיק רואה חשיבות מכרעת בוויכוח זה:

התחושה הבלתי נמנעת אצל קורא בן זמננו היא, שייתכן כי סוגיית המיפקד הייתה רקע בלבד להתנצחות עמוקה בין קוצ'ינסקי – פסיכיאטר מבוגר ומנוסה [...] – לבין היילפרין הצעיר יותר, שהחזיק בעמדת מפתח בחברה הנוירו-פסיכיאטרית ועבד ב'הרסה'. מעבר לכך חושף הוויכוח את מקומן החשוב של תפיסות אויגניות בקהילייה הפסיכיאטרית בפלשתינה.

היא מוסיפה וכותבת כי היילפרין 'לא קיבל את הערכותיו של קוצ'ינסקי לגבי שיעור חולי הנפש בארץ, וטען כי הן מוגזמות'.⁶²

60 ראו: קוצ'ינסקי (לעיל הערה 58), עמ' 233.

61 ל' היילפרין, 'להערותיו של קוצ'ינסקי למאמרי: "מחלות הרוח בין היהודים בארץ"', הרפואה, 14 (1938), עמ' 236.

62 ראו: זלשיק, עד נפש, עמ' 86-87.

לעניות דעתנו מסקנתה של זלשיק גורפת מדי ואפשר לפרש את הוויכוח גם אחרת, שהיילפרין, אשר היה מייסדה ומנהלה הראשון של המחלקה הנירולוגית בבית החולים הדסה ומילא תפקיד חשוב בממסד הפסיכיאטרי, מבטא את דעת הרוב בוויכוח עם אחד החסידים הבודדים והעקביים של האאוגניקה.

בשנת 1944 כתב קוצ'ינסקי מאמר על אפילפסיה ותורשה,⁶³ ובו דן בשאלה אם חולי אפילפסיה רשאים להוליד או ללדת צאצאים. גם במאמר זה, שהוא ממליץ בו על מצבים ש'יש לאסור הקמת ולדות', כדבריו בסיום המאמר, ניכרת תמיכתו בתורת האאוגניקה שאף הורחבה והוכללה לחולים שאינם לוקים במחלות נפש.

באותה שנה התפרסמה בהרפואה גם הרצאתו של ד"ר קורט לוונשטיין שהועברה בסניף תל אביב של החברה הנירופסיכיאטרית.⁶⁴ בהרצאתו הוא הדגיש את האופי המדעי האמיתי של תורת האאוגניקה ואת חשיבותה לבריאות הציבור והפרט, וציין כי 'הגשמת ההשקפות האבגאניות – באה לא רק למנוע צאצאים מנוונים, אלא גם לסייע לריבוי הטיפוסים המשובחים', כלשונו. כל זאת, אף כי

גם כיום אפשר לשמוע בחוגים רציניים את הדעה, שהאבגאניקה היא דוקטרינה פוליטית-גזעית. סיבת הדבר היא, שהנאצים ניצלו את המדע הזה באופן מגמתני ומסולף לשם מטרת פוליטיות. אולם סילוף דמותה אינו צריך לעכב בעדנו מלראות את האבגאניקה האמיתית באותה אובייקטיביות ורצינות שהיא ראויה לה [...]. אנו, היהודים, בבואנו לדאוג לבריאות עמנו, מחויבים לעסוק גם בשאלה זו בלי משוא פנים.

כאמור, לדעתנו דעות אלו לא זכו לקונסנזוס רחב בציבור המקצועי.

שני מאמרים בנושא פורסמו בכתב העת היגינה רוחנית בשנת 1947. הראשון הוא מאמרו הקצר של קוצ'ינסקי,⁶⁵ ובו הוא מתאר את האאוגניקה שמשמעה 'ההיגינה של הפריה והרבייה, השבחת העם להלכה ולמעשה', כדבריו, ו'תפקידה הוא בעיקר לקבוע באיזו דרכים יש לשמור לעם ולתרבותו נכס תורשתי יקר ובו בזמן לעקור את המזיק'. אמנם הוא מדגיש במפורש כי 'נקודת הראות היחידה המכרעת לאיבגניקה תהא איפוא: לגלות את הכוחות היוצרים של העם בגבולותיהם התורשתיים ולחזקם', ומזהיר כי 'איך לקבל ללא פקפוק את ההשקפה כאילו החולני דרכו להזיק תמיד [...]. גם מעז יוצא מתוק, וגם החולני עשוי להביא תועלת בתנאים מסוימים'. עם זה, בסוף המאמר הוא קובע כי קיימת יכולת באמצעות מדיניות כללית מאורגנת ומתוכננת 'לעכב בעד ריבוי גדול של אנשים לא נורמאליים ופחותי ערך, שאין בהם גם משום תועלת סוציאלית, מבחינה כלכלית', וכי בכך יהיה אפשר 'לצמצם במידה ניכרת את התקציב המוצא על מחלות ועזרה סוציאלית'.

63 א' קוצ'ינסקי, 'אפילפסיה ותורשה', הרפואה, 26 (1944), עמ' 63-64.

64 ק' לוונשטיין, 'בעיות אבגאניות בשטח מחלות עצבים ורוח', הרפואה, 26 (1944), עמ' 65-67.

65 א' קוצ'ינסקי, 'מדע האוכלוסיה והאיבגניקה', היגינה רוחנית, 4, ה' (1947), עמ' 39-40.

המאמר השני⁶⁶ הוא מעין תגובה למאמר זה, שכתב מאיר יעקב פרמסלא-פרת (Meyer Jacob Premsele-Perath), ובה הוא משבח את קוצ'ינסקי על 'שעורר את הבעיה של האוכלוסיה והאבנגניקה בכללה לגבי הישוב העברי בארץ', ומבקש להוסיף לדבריו נופך משלו 'ודוקא בענין חשוב וחיוני שעל פי רוב מתעלמים ממנו מטעמים קלושים של רגישות גזעית מופרזת'. כוונתו היא בעצם לממצא שעלה בבדיקת מנת המשכל של כל התלמידים בכיתות א' וב' בבית ספר יסודי באחת המושבות שנמצאו מפגרים בלימודיהם. מתוך התלמידים שנבדקו בבית הספר הזה נמצאו 46 ילדים 'רפי שכל' עם מנת משכל פחות מ-80. באותו בית ספר למדו 68 אחוזים ילדים אשכנזים ו-32 אחוזים ילדים שאינם אשכנזים. בבדיקתו נמצא כי שיעור מנת המשכל הנמוכה מ-80 היה 11 אחוזים בקרב תלמידים ממוצא אשכנזי, ו-89 אחוזים בקרב תלמידים שלא היו ממוצא אשכנזי. מנת משכל גבולית, בין 80 ל-90, נמצאה בקרב 34 אחוזים מהתלמידים ממוצא אשכנזי, ובקרב 66 אחוזים מהתלמידים שלא היו ממוצא אשכנזי. המחבר העריך כי מצב זה אינו ייחודי למושבה שבה נבדקו התלמידים, 'אלא שהוא הדין בכל מקומות ישוב עברי בארץ', ואף שהסיבה המדויקת לממצא זה אינה ידועה, ייתכן שהיא קשורה לשינויים בארץ המוצא של ההורים, למצב הכלכלי של המשפחה ולתעסוקתם של ההורים. עם זה, הוסיף וטען, הבדל זה בין העדות אינו בולט כל כך בארצות אחרות, כגון 'בעיר מולדתי אמסטרדם שבהולנד מקום שם נמצאה קהלה גדולה של יהודים אשכנזים וקהלה קטנה של ספרדים – עד שבא היטלר והשמיד ששה חלקי שבעה משתי הקהלות', ולא היה בה הבדל כזה בין בני הקהלות. המחבר מסיים את מאמרו בקביעה 'חובה אבנגנית היא לחקור את הענין', ומציע כי ועדת מומחים, שתכלול פסיכולוג, סטטיסטיקאי וחוקר תורשה, תחקור את הסיבות לפער הזה ואת הדרכים לתיקונו. הוא גם טוען כי לו נמצא שמנת משכל ירודה עוברת בתורשה באופן רצפי, ייתכן שהיה מקום לעודד נישואי תערובת בין בני העדות, 'אבל לא ייתכן שהיחסים יימצאו כל כך פשוטים ולכן יש צורך בחקירה ודרישה רבה בסבך הגורמים וגורמי הגורמים'. שני המאמרים האלה עוסקים בשבחי האאוגניקה, אולם אין הם משקפים לדעתנו את דעת הרוב בקהילה המקצועית. לא מצאנו מאמרים נוספים העוסקים באאוגניקה, וכאמור שניים מתוך יותר מ-300 מאמרים ורשימות שפורסמו בהיגיינה רוחנית אינם אלא מיעוט שבמיעוט. נראה אפוא כי רוב רובם של חברי התנועה להיגיינה רוחנית בארץ ישראל לא היו שותפים לדעות של לוונשטיין, קוצ'ינסקי ופרמסלא.

קוצ'ינסקי הוסיף לשאוף לפתרון הבעיות בתחום בריאות הנפש באמצעות יישום רעיונות האאוגניקה אף לאחר השואה והקמתה של מדינת ישראל. בשנת 1949 הוא פרסם מאמר ובו ניסה להצביע על בעיות בתחום חקר הפסיכופתולוגיה בישראל.⁶⁷ הוא אסף נתונים אפידמיולוגיים על שכיחות ההפרעות שנחשבו בעיניו שליליות – הומוסקסואליות,

66 מ"י פרמסלא, 'על שאלה אבנגינית אחת', היגיינה רוחנית, 4, ת-ז (1947), עמ' 67-68.
67 אריה קוצ'ינסקי, 'בעיות החקירות הפסיכופתולוגיות בישראל', הרופא העברי, 22 (1949), עמ' 49-63.

אפילפסיה, אלכוהוליות ואכזריות – על פי מגדר, גיל ומעמד חברתי והאפיונים האנדרוגניים או האקסוגניים שלהן. הוא גם הציע לבדוק את ההיבט התורשתי בקרב אנשים הלוקים בפיגור שכלי ולקבוע אם הוא הביא ללידה של צאצאים הלוקים בפיגור שכלי. ככלל, הוא הזהיר מפני הסקת מסקנות נמהרות ומפני דעות קדומות, והדגיש כי יש לאסוף את כל הנתונים הקשורים למחלות הנפש ולמצבי הרוח בקרב תושבי המדינה הצעירה 'ללא שום דעה מקובלת ומסוימה מראש ובהתאם למציאות כמו שהיא', וכי 'רק בעתיד אפשר יהיה להסיק מסקנות מקיפות בשטח זה מתוך ביסוס על בדיקות סטטיסטיות ואיכותיות של האוכלוסיה בישראל'.⁶⁸ בשנת 1953 אף פורסם מכתב למערכת על בעיות אאוגניות בישראל,⁶⁹ שהתבסס על הצעה לייסד מכון מדעי שיוקדש לבעיות אאוגניות במדינת ישראל. ההצעה הועלתה בקונגרס הבין-לאומי השני של רופאים יהודים שנערך בירושלים באוגוסט 1952. הסיבה להצעה זו היתה ש'העליה ההמונית מארצות מפורות שינתה אצלנו את התמונה התחלואתית מבחינת הכמות והאיכות: התרבו מחלות העוברות בירושה וכאלה המשפיעות בסימנים שונים על עיצוב הדמות והאופי של הילודים'. לדעת כותבי המכתב, שלא היו פסיכיאטרים, מכון מעין זה יוכל להשפיע בתחומים רבים, ובהם שיטת החינוך בבתי הספר, צמצום חוקי של תופעת נישואי קרובים, קיום בדיקה רפואית לפני הנישואין, ואף 'לפעול על תרבות הנימוסים ע"י הפצת ידיעות על שקט נפשי, אדיבות, יחס הוגן לזולת בתור ביטויים של יציבות נפשית ורוחנית'. ככל הידוע לא הוקם מכון מעין זה, אם כי נראה שהרעיונות החיוביים שהובעו בקשר להקמתו מצאו את מימושם הן על ידי גורמי הממשל והן על ידי גורמים שמחוצה לו, כגון הג'וינט (שהוקם עוד בשנת 1914).

ולבסוף, ראוי לציין כי מריאיון שקיים אחד מכותבי מאמר זה (א"ו) עם בנו של ד"ר חיים הרמן, שניהל את בית החולים לחולי נפש 'עזרת נשים' בירושלים והיה מעמודי התווך של הפסיכיאטריה בארץ ישראל בתקופה הנידונה, עולה כי ד"ר הרמן התנגד נחרצות לתורת האאוגניקה והשפעותיה.

סיכום: מבט לאחר יותר מיובל שנים

במבט לאחור נראה כי רעיונות התנועה העולמית להיגינה רוחנית מצאו את ביטויים גם בקרב רופאים ואישים ביישוב היהודי בארץ ישראל בתקופה שקדמה להקמת המדינה. ההרצאות לציבור, פעולות ההסברה והחינוך, הקמת תחנות הייעוץ ברחבי הארץ, כל אלו עלו בקנה אחד עם היעד של חינוך לבריאות, מניעת מחלות, שיפור חיי המשפחה, ואבחון וטיפול במחלות שונות, לרבות תחלואה נפשית. התנועה הציונית שאפה אמנם להקים בראש ובראשונה מדינה או בית לאומי לעם היהודי, ועם הקמת המדינה – לפעול

68 שם, עמ' 49.

69 פיליפ ריבלין ויעקב טובול, 'בעיות אבגניות בישראל', הרפואה, 44 (1953), עמ' 166.

לחיוזקה ולביסוסה, אך היא גם שאפה ליצור יהודי חדש במדינה זו.⁷⁰ שלילת הדימוי של היהודי הגלותי והחלפתו באדם בריא בגופו ובנפשו, בעל חינוך מעולה ומידות תרומיות, כך חשבו, יסייעו ביצירתה של חברה בריאה יותר. ברוח זו פעלו חברי התנועה להיגיינה רוחנית בארץ ישראל, שהיתה גם חברת-בת של התנועה העולמית ופעולותיה עלו בקנה אחד עם המטרות המוצהרות של זו האחרונה.

לא מצאנו תימוכין לטענתה של זלשיק שהתנועה להיגיינה רוחנית בארץ ישראל שימשה כמה לרעיונות אאוגניים. בבדיקת התכנים של כל המאמרים שפורסמו בכתב העת של התנועה ומתוך עיון בקובץ המיוחד שכלל את ההרצאות שנישאו בכינוס הראשון של התנועה עולה כי כמעט לא ניתן ביטוי לרעיונות אאוגניים. נושאי המאמרים השונים שפורסמו בביטאונה של התנועה משקפים לדעתנו את תחומי העשייה של חברי התנועה. אנו סבורים כי חברי הזרם המרכזי של הרופאים שפעלו במסגרת התנועה לא סברו כי יש ליישם עקרונות אאוגניים על האוכלוסייה, כמו שאירע למשל בארצות הברית (עיקור כפוי).⁷¹ לפיכך, גם אם פורסמו מאמרים אחדים ומפרסמיהם היו מי שקראו למימוש העקרונות האלה, הם שיקפו דעת מיעוט בלבד בציבור המקצועי. אנו סבורים כי פרשנותה של זלשיק, הטוענת כי הוויכוח שהתנהל בין קוצ'ינסקי ובין היילפרין חושף את 'מקומן החשוב של תפיסות אויגניות בקהילייה הפסיכיאטרית בפלשתינה',⁷² אינה נובעת בהכרח מהחומר שהציגה. לדעתנו אפשר לראות בזה גם ויכוח בין דמות המבטאת את הקונסנזוס ובין אדם בעל השקפות קיצוניות, ולכן חילוקי דעות אלו אינם מעידים בהכרח על חשיבות התפיסות האאוגניות בקרב הפסיכיאטרים בארץ ישראל.

אמנם המושג היגיינה רוחנית נראה שזור ומשולב מבחינה היסטורית במונח אאוגניקה, הן מהבחינה האידאולוגית והן מבחינת היישום המעשי בטיפול בלוקים בנפשם, אך בחינה קרובה ומעמיקה יותר של המושג ושל הקשריו ההיסטוריים מראה כי לשניהם נודעות השתמעויות שונות.⁷³ כמובן, יש להבדיל בין מחקר רפואי-אפידמיולוגי, שעיקרו איסוף נתונים, ניתוחם המקצועי והסקת מסקנות הנוגעות למניעה של תחלואה ולהגברת הבריאות של האוכלוסייה, והוא אבן יסוד במקצועות רפואיים כמו בריאות הציבור וגנטיקה רפואית, ובין ביצוע של פעולות רפואיות כפויים ופסולות.

אף הגנטיקאי רפאל פלק (שהוזכר לעיל)⁷⁴ עסק רבות בנושא זה בספרו החשוב ציונות והביולוגיה של היהודים, שבו הוא מצטט השקפות אאוגניות שונות אצל אישים שונים,

70 לבחינת מיהו היהודי החדש של הציונות ראו: יצחק קונפורטי, 'היהודי החדש במחשבה הציונית – לאומיות, אידאולוגיה והיסטוריוגרפיה', ישראל, 16 (2009), עמ' 63-96.

71 ראו: אמיר (לעיל הערה 51).

72 ראו: זלשיק, *עד נפש*, עמ' 86.

73 Katarina Piuva, 'Revisiting Mental Hygiene: Josef Lundahl's Interpretation of Modern Psychiatry in Sweden at the Beginning of the Twentieth Century', *History of Psychiatry*, 24 (2012), pp. 343-345

74 ראו: פלק, *ציונות והביולוגיה של היהודים*.

שרובם כלל לא היו רופאים, והוא אינו מזכיר כלל בהקשר זה את התנועה להיגיינה רוחנית בארץ ישראל.

הפסיכואנליטיקאי וההיסטוריון ערן רולניק מזכיר בספרו⁷⁵ את התנועה להיגיינה רוחנית, בדיונו בקשר בין פסיכואנליזה, פדגוגיה ופסיכיהגיינה. הוא רואה בתנועה זו תנועה שעסקה בפיקוח על עיצוב נפשותיהם הרכות של הילדים ואת 'ברכיהו וסוכניו' הוא מתאר כמי שהשתמשו במודלים רפואיים 'אובייקטיביים' להגדרת מושגים כמו הורות טובה, סטייה ונורמה בתחום ההתפתחות השכלית והרגשית של הילדים. אמנם הוא מזכיר כי שיח ההיגיינה הרוחנית באירופה של המאה ה-19 נתן פתחון פה לרעיונות אאוגניים קיצוניים וכי היה לכך גם הד בארץ ישראל, אך לדעתנו הדוגמאות המעטות שהוא מביא לקוחות מכתב העת הרפואה והן נכתבו בידי חסידיה המעטים של השקפה זו. רולניק מצטט את אייזנשטרט⁷⁶ שכתבה על הנושא הזה:

מספר רופאים בארץ ישראל, שייבאו רעיונות אלה, בעיקר מאירופה, הציעו לאמץ שיטות טיפול וחקיקה המסתמכות על מודלים אאוגניים בכדי להבטיח, כדבריהם, את בריאותה ורווחתה של הקהילה היהודית. דעותיהם של רוב רופאים אלה פורסמו בכתב העת הרפואה [...] כמו כן הציגו הרופאים שתמכו בגישות אלה את דעותיהם בכנסים מדעיים בפני חברי הסתדרויות מקצועיות.

אולם גם לדעתה

אין החומר הקיים מעיד שקולם של תומכי גישות אלה הפך לדומיננטי בקרב הממסד הרפואי, אך דעתם נשמעה, והבמה הארגונית שעליה הופיעו (ההסתדרות הרפואית) הייתה בתקופת טרום-המדינה במה בעלת כוח ארגוני משמעותי בתחום הבריאות.⁷⁷

התנועה להיגיינה רוחנית פעלה בארץ ישראל בעיקר בתקופת המנדט הבריטי ו'המדינה שבדרך'. עם הקמתה של מדינה עצמאית, ובעיקר לאחר ארגון שירותי הבריאות והרפואה על ידי מוסדות המדינה הצעירה, התייתרו פעולותיה של התנועה. אלו 'זלגו' בהדרגה אל פעולות ממסדיות בתחום בריאות הנפש במדינה רב תרבותית, על האורות והצללים שהיו בהן.⁷⁸

75 ערן רולניק, עושי הנפשות: עם פרויד לארץ ישראל, 1918-1948, עם עובד, תל אביב 2007, עמ' 228-234.

76 מימי אייזנשטרט, 'הבניית עבריינות נוער לאור ההגדרה של "נורמליות"', 1948-1922, מגמות, 41 (2001), עמ' 71-96.

77 שם, עמ' 80. ההדגשה שלנו.

78 יורם בילו ויצחק לבב, 'הפסיכיאטריה בישראל – מבט בין-תרבותי', בתוך: אורי אבירם ויצחק לבב (עורכים), בריאות נפש קהילתית בישראל, צ'דיקובר מוציאים לאור בע"מ, תל אביב 1981, עמ' 69-89.

התנועה להיגיינה רוחנית בארץ ישראל

פרסומו של מאמר זה מבקש לזרוע אור על התנועה להיגיינה רוחנית בארץ ישראל, שחבריה השתתפו בפעילות רפואית, פסיכולוגית וחינוכית חשובה בקרב היישוב היהודי בארץ ישראל. פעילות זו התבססה רובה ככולה על עבודה יום-יומית אפורה ושוחקת, אך חשובה מאוד לביסוס הבריאות הגופנית והנפשית של האוכלוסייה. נסקרו האישים הבולטים בתנועה העולמית והמקומית של ההיגיינה הרוחנית, ותוארו תחומי העיסוק שלהם בקרב התושבים, בהדגשה כי האאוגניקה לא היתה חלק מרכזי בהם.